

GLORIAM PRAECEDIT HUMILITAS

(PRZ 15,33)

KSIĘGA PAMIĄTKOWA

DLA KSIĘDZA PROFESORA ANTONIEGO TRONINY

W 70. ROCZNICĘ URODZIN

CZĘSTOCHOWA 2015, s. 425-434

KRZYSZTOF MIELCAREK

(KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II)

ŚWIĄTYNIA JEROZOLIMSKA JAKO MIEJSCE PIELGRZYMOWANIA W CZASACH STAREGO I NOWEGO TESTAMENTU

Tysiącletnia historia Świątyni w Jerozolimie była bardzo burzliwa, a jej poszczególne etapy wiązały się ze splendorem i świetnością, to znowu z upadkiem i ruiną. Od początku jej istnienia wzbudzała jednak we wspólnocie Ludu Wybranego głębokie poczucie wybrania i pragnienia przebywania w obecności *Jhwh* – Boga Izraela. W rolę każdego sanktuarium wpisana jest szczególna obecność Boga, którą uznający ją ludzie pragną się nasycić poprzez choćby krótki czas przebywania w nim. Rzecz jasna liczba przybywających i ich gorliwość w nawiedzaniu świętego miejsca zależy w dużej mierze od ich osobistej wiary i od okoliczności, w których przyszło im żyć. Toteż w przypadku jerozolimskiego sanktuarium najłatwiej będzie przedstawić historię pielgrzymek, odwołując się do kluczowych wydarzeń z historii Izraela. Naturalnym punktem wyjścia będzie zatem moment jego powstania za Salomona (930 r. przed Chr.), a kolejnymi cezurami: zburzenie go przez Babilończyków (587 r. przed Chr.),

odbudowa po edykcie Cyrusa (538 r. przed Chr.) i wreszcie ponowne zniszczenie przez Rzymian (70 r. po Chr.). W ten sposób można wyznaczyć trzy istotne okresy: 1) okres pierwszej Świątyni; (2) okres drugiej Świątyni; i (3) okres judaizmu poświęconego. We wszystkich trzech przypadkach można mówić o zjawisku pielgrzymowania wyznawców religii Mojżeszowej do Sanktuarium na Syjonie, chociaż każdy z nich charakteryzuje się pewną odrębnością.

1. WZGÓRZE ARAUNY – MIEJSCE OBECNOŚCI BOGA IZRAELA W MIEŚCIE KRÓLEWSKIM

Biblia Hebrajska przechowała szereg tradycji dotyczących początków sanktuarium w Jerozolimie. Wiadomo, że zwyczaj pielgrzymowania nie ograniczał się tylko do Świętego Miasta, ponieważ przed jego powstaniem pokolenia Izraela gromadziły się np. w Szilo (1Sm 1,3). Według 2Sm 24,16-25 na polu Arauny ukazał się Dawidowi anioł *Jhwh*, dlatego król postanowił zbudować tam ołtarz. Większość uczonych zgadza się, że przekaz 1Krn 21,15-22,19.28-29, który wspomina o bezpośrednim nakazie Pana, należy traktować jako narrację etiologiczną.¹ O zamiarze Dawida zbudowania domu dla Pana informuje już 2Sm 12,20, ale jednocześnie 2Sm 22,7 wspomina o modlitwie króla, który usłyszał głos Pana ze świątyni. Wzmianka ta może być wskazówką o istnieniu sanktuarium jeszcze przed Salomonem.²

Już w początkowej fazie funkcjonowania kompleksu świątynnego zbudowanego w bezpośredniej bliskości pałacu króla był on odwiedzany przez licznych pielgrzymów spoza Jerozolimy, ale źródła milczą na temat okoliczności,

¹ E.L. Curtis i A.A. Madsen są bardzo bezpośredni komentując 1Krn 22: „This chapter is a free composition by the Chronicler, full of general and exaggerated statements, with a number of short quotations from earlier canonical books woven together. No careful, definite statement suggests a trustworthy historian or even the use of an earlier source”. Zob. E.L. CURTIS – A.A. MADSEN, *A critical and exegetical commentary on the books of Chronicles*, ICC, New York 1910, s. 255. Por. R.L. BRAUN, *1 Chronicles*, WBC 14, Waco 2002, s. 227.

² O istnieniu jebusyckiego kultu jeszcze przed zdobyciem Jerozolimy przez Dawida wspomina się między innymi przy okazji wyjaśniania genezy kapłana Sadoka; por G.W. RAMSAY, *Zadok*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, v. VI, ed. D.N. Freedman, New York 1992, s. 1035. Krótkie streszczenie historii Jerozolimy jeszcze z czasów przedizraelskich czytelnik znajdzie choćby w opracowaniu S.S. MONTEFIORE, *Jerozolima. Biografia*, Warszawa 2011, s. 15-17.25.

w których gromadziłyby się szczególna liczba pątników. Wiele wskazuje na to, że świątynia przyciągała zwykle tych najbliższej mieszkających. Inni zaś docierali tam przy wyjątkowych okazjach, składając na co dzień ofiary w lokalnych sanktuariach lub na tzw. wyżynach (1Krl 3,2; 12,31; 22,44; itd.). Podobnie jak w innych centrach religijnych gromadziło ono uczestników przede wszystkim z okazji większych uroczystości. Natomiast indywidualni pielgrzymi przybywali tam z osobistymi intencjami i ofiarami przez cały rok.

Bliskość pałacu i Świątyni zapewniała królowi odpowiedni prestiż i przyczyniała się do pogłębienia więzi poddanych z tronem. Sanktuarium w Jerozolimie zdobyło sobie dużą popularność wśród mieszkańców jeszcze za panowania Salomona, czego śladem są działania polityczne pierwszego władcy Królestwa Północnego, Jeroboama, który z obawy o utratę kontroli nad poddanymi postanowił ustanowić dwa konkurencyjne sanktuaria w Dan i Betel (1Krl 12,26-29). W efekcie, krótko po podziale na dwa królestwa (929 przed Chr.) zdecydowaną większość przybywających do Świątyni musieli stanowić mieszkańcy Judy.

Sytuacja zmieniła się dwieście lat później, kiedy stolica państwa północnego, Samaria, została obrócona w gruzy przez asyryjskich najeźdźców (721 r. przed Chr.). Wraz z upadkiem Izraela część mieszkańców, która uniknęła deportacji zwróciła się ponownie ku południowi i odwiedzała Jerozolimę, ale skala tego zjawiska nie jest bliżej znana. Do wzrostu prestiżu Jerozolimy na północy musiał przyczynić się fakt, że armia asyryjska nie zdołała zdobyć stolicy państwa południowego (2Krl 18-20). Ożywienie ruchu pielgrzymkowego do Jerozolimskiej Świątyni nastąpiło z pewnością podczas reformy liturgicznej przeprowadzonej w czasach panowania niepełnoletniego króla, Jozjasza (628-609 przed Chr.). Źródła nie są zgodne na temat skali i czasu trwania tej reformy (2Krl 22,3; por. 2Krn 34,3-35,19). Można jednak przypuszczać, że dzięki działaniom kapłanów, centralizacja kultu postąpiła znacząco, a większość wyżyn kultowych została zniszczona (2Krl 23,4-20.24). Tekst 2Krl 23,21-23 sugeruje obecność licznych pielgrzymów w sanktuarium z okazji święta Paschy (por. 2Krn 35,1-19).³

Świetność świątyni trwała krótko, ponieważ zaledwie dwanaście lat po śmierci króla-reformatora (597 przed Chr.) wojska babilońskie splądrowały

³ Tło reformy Jozjasza obszernie przedstawia J. BRIGHT, *Historia Izraela*, tłum. J. Radożycki, Warszawa 1994, s. 329-335.

miasto i jego sanktuarium, a kolejną dekadę później doprowadziły do całkowitej ruiny obydwu.

2. MIASTO-ŚWIĄTYNIA LUDU BEZ KRÓLA

W okresie drugiej świątyni sytuacja nie od razu się ustabilizowała. Zarówno przekazy tzw. ksiąg historycznych, jak i wyrocznie powygnaniowych proroków, wskazują, że pozycja sanktuarium umacniała się stosunkowo powoli (Ezd; Ag; Za). Paradoksalnie w procesie systematycznego wzrostu znaczenia Świątyni Jerozolimskiej pomogła wydatnie polityka nowego imperium, które nie wyraziło zgody na istnienie choćby wasalnej władzy królewskiej w prowincji Jehud. Brak króla i obecność namiestników perskich całkowicie zależnych od decyzji satrapy, spowodowały z czasem przeniesienie patriotyczno-religijnych nadziei na osobę arcykapłana i środowisko świątynne. Nie przeszkodził w tym nawet fakt, że znacząca część społeczności żydowskiej pozostała poza granicami Judy, mieszkając w rozproszeniu.⁴

Zwyczaj odwiedzania Świątyni ustalił się po przesiedleniu babilońskim w ramach trzech wielkich świąt pielgrzymkowych (hebr. *šaloš r'galîm*).⁵ Skodyfikowana w V w. Tora wymienia wśród nich Paschę, Święto Tygodni (czyli Pięćdziesiątnicę) i Sukkot (czyli Święto szałasów).⁶ Każde z nich było mocno związane z naturalnym cyklem ziemi i działalnością rolniczą: (1) Pascha (hebr. *pesaḥ*) wyznaczała początek zbioru jęczmienia; (2) Pięćdziesiątnica, czyli Święto Tygodni (hebr. *šābū 'ôṭ*) kończyła zbiór pszenicy i wszelkich zbóż; (3)

⁴ Na temat roli świątyni po przesiedleniu babilońskim; zob. tamże, s. 452-454. Autor niniejszego artykułu omawiał już wcześniej kwestię roli świątyni i arcykapłana w epoce perskiej; zob. K. MIELCAREK, *Ierusalem, Hierosolyma. Starotestamentowe i hellenistyczne korzenie Łukaszewego obrazu świętego miasta w świetle onomastyki greckiej*, Studia Biblica Lublinensia II, Lublin 2008, s. 160-176. Warto tu wspomnieć o swego rodzaju konkurencji dla Świątyni Jerozolimskiej, którą od czasów hellenistycznych stanowiło sanktuarium w Leontopolis, przynajmniej w odniesieniu do środowiska hellenistycznego (zob. tamże s. 176-200).

⁵ Obszerną monografię na ten temat opublikował niedawno J. MILEWSKI (*Les fêtes de pèlerinage dans la tradition juive*, Paris 2010).

⁶ Wzmianka na temat tego ostatniego święta w kontekście pielgrzymowania do sanktuarium czyni Nehemiasza odpowiedzialnym za szczegółową instrukcję wydaną w celu odnowienia pielgrzymek (Ne 8,15-18).

Święto Szalasów (hebr. *sukkôt*) celebrowano z okazji zakończenia zbioru owoców i początku zasiewów.⁷

Księga Wyjścia jest w tym względzie bardzo oszczędna: „Trzy razy w roku zjawić się winien każdy twój mężczyzna przed Panem, Bogiem swoim” (Wj 23,17). Natomiast Księga Powtórzonego Prawa dokładnie określa nazwy świąt i rozwija zobowiązanie, przypominając, że pielgrzymka musi wiązać się ze złożeniem daru: „Trzy razy do roku ukaże się każdy mężczyzna przed Panem, Bogiem twoim, w miejscu, które sobie obierze: na Święto Przaśników, na Święto Tygodni i na Święto Namiotów. Nie ukaże się przed obliczem Pana z próżnymi rękami” (Pwt 16,16).

Miszna, chcąc podkreślić wyjątkowy charakter tych świąt, wyłącza spośród osób zobowiązanych do pielgrzymowania ludzi głuchoniemych, chorych psychicznie, dzieci, zaburzonych płciowo, hermafrodytów, niewolnice, chromych, ślepych, chorych i niedołączonych ze starości (*Hag* 1,1). Nie oznacza to jednak, że osoby znajdujące się na tej liście nie pojawiały się podczas świąt w Jerozolimie (por. 1Sm 1,24). Przepis z pewnością nie miał zniechęcić wierzących do udziału w obchodach. Potwierdzeniem takiej interpretacji jest wypowiedź Joszuy ben Lewiego, który zrównuje łaskę pielgrzymki z przyjęciem Bożej obecności (*šekina* – TJ, *Hag* 1,1.76a).

Przepis Tory nie zawierał konkretnego zobowiązania na temat ofiary, którą powinien złożyć przybywający do sanktuarium. W Księdze Powtórzonego Prawa można znaleźć jedynie ogólne stwierdzenie, że każdy dar powinien być adekwatny do otrzymanej łaski (dosł.: *k^ebirkat^u 'ādōnāy 'ēlōhejkā 'āšer nātan-lāq*, Pwt 16,17). Dopiero Talmud uregulował koszty takiej ofiary na poziomie trzech srebrnych monet (*Hag* 1,2).

Setki tysięcy pielgrzymów napływało do Świętego Miasta z dawnej Ziemi Izraela i dalekiej diaspory (*FlavBJ* 6,422-427; *Tosefta*, *Pes.* 4,3; 64b; por. *Ta'an.* 1,3; 28a).⁸ Odbycie pielgrzymki z okazji któregoś z ważnych świąt było

⁷ Zob. O. BOROWSKI, *Agriculture*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, v. I, s. 98.

⁸ Szczególnie licznie napływali pielgrzymi z nieodległych miejscowości. Józef Flawiusz twierdzi, że w czasach pierwszego powstania żydowskiego Lydda została spalona przez Dwunasty Legion Rzymski dowodzony przez Cestiusza, ponieważ zaledwie pięćdziesięciu mieszkańców pozostało w mieście podczas Święta Namiotów (*FlavBJ* 2,19.1).

pragnieniem każdego pobożnego Żyda, mimo że wiązała się ona z niemałymi kosztami, w które należało wliczyć również świątynną ofiarę. Talmud Jerozolimski wspomina o wielkim wpływie pielgrzymek na życie religijne wierzących, który wyrażał się przede wszystkim w głębszym zainteresowaniu studiowania Tory (*Suk.* 5,1.55a). Powracający z Jerozolimy pielgrzymi oddziaływali także na własne lokalne środowiska budząc w nich życie religijne.

Ruch pielgrzymkowy wpływał znacząco na życie w samej Jerozolimie. Regularna obecność wielu przybyszów z najbardziej odległych stron starożytnego świata czyniła z miasta prawdziwie uniwersalne centrum kultury i religii. Fakt obecności pielgrzymów z Mezopotamii potwierdzają źródła żydowskie.⁹ Przebywające tam tłumy pątników zostawiały w nim ogromne sumy pieniędzy przyczyniając się do dynamicznego rozwoju duchowej stolicy judaizmu.¹⁰ Nie bez znaczenia był także czynnik narodowo-polityczny, wyrażający się w stale rosnącej świadomości własnej tożsamości narodowej i w gotowości do różnorakiej solidarności wobec współwyznawców (*FlavAnt* 4,203-204), a niekiedy także do udziału w rozruchach na tle wyzwoleniczym podczas samych świąt (*FlavBJ* 5,243-244; *FlavAnt* 13,337-339).

Doroczne pielgrzymki (hebr. *‘ālījā l’reḡel*) na wyznaczone święta nie były obowiązkowe. Jednakże każdy, kto pojawiał się w Jerozolimie był wezwany do złożenia stosownej ofiary (Pwt 16,16). Z racji oczywistych najliczniej wśród pątników reprezentowani byli mieszkańcy Judy (*FlavBJ* 2,43), ale źródła wspominają także o licznych grupach przybywających z Galilei i diaspory. Filon Aleksandryjski wspomina o „nieprzeliczonych tłumach z wielu miast, które przybywały do Świątyni na każde święto” z każdego kierunku świata i przy użyciu dostępnego sobie środka transportu (*Spec.* 1,69). Talmud, Józef Flawiusz i autorzy Nowego Testamentu wymieniają między innymi: Babilonię, Persję, Medię, Aleksandrię, Cyrenaikę, Etiopię, Syrię, Pont, Azję, Tars, Frygię, Pamfilię i Rzym (*Meg.* 26a; *FlavAnt* 17,26; *Dz* 2,9-10). W niektórych

⁹ *Megilot* 26a; *FlavAnt* 17,26; *Dz* 2,9-10.

¹⁰ O świadectwach pozytywnego wpływu pielgrzymek na ekonomię miasta można mówić zwłaszcza w okresie rządów Heroda Wielkiego, kiedy stabilność polityczna na Bliskim Wschodzie przyczyniła się do wzrostu liczby pielgrzymów; zob. L.I. LEVINE, *Herod the Great*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, w. III, s. 164.

przypadkach społeczności regularnie odwiedzający Jerozolimę budowały tam własną synagogę i hospicja dla pielgrzymów (*Tosefta Meg.* 3,6; Dz 6,9).

Mniejsze grupy pielgrzymów łączyły się najczęściej w karawany, podróżując ku Świętemu miastu w radosnym nastroju. Śladem tych przeżyć mogą być niektóre Psalmi (por. Ps 42; 84, i 122). Według Józefa Flawiusza pielgrzymka z okazji Pięćdziesiątnicy miała szczególnie uroczysty przebieg, ponieważ ludzie wędrowali, niosąc ze sobą świeże figi i winogrona.¹¹ Na przedzie, przy dźwiękach fletu prowadzono zwykle wołu z rogami ozdobionymi złotem i koroną wykonaną z gałązek oliwnych (*Bik.* 3:3). Żydzi z diaspyry gromadzili się najpierw w wybranych miastach (Nehardea i Nisibis),¹² a następnie towarzyszyli jadącym ku Jerozolimie konwojom wiozącym świątynne podatki (*FlavAnt* 18,311-312).

Według zwyczaju przybywano do Jerozolimy z tygodniowym wyprzedzeniem dla wypełnienia przepisów rytualnej czystości (*FlavBJ* 1,229; 6,290). Pielgrzymi spełniali swoje religijne zobowiązanie poprzez uroczyste wejście na teren sanktuarium i złożenie przepisanej ofiary. Przy czym można ją było złożyć zarówno w dniu przybycia, jak i w kolejnych dniach święta.

Pielgrzymi pozostawali w Jerozolimie lub najbliższej okolicy przez cały czas trwania świąt, a do domów udawali się z nastaniem pierwszego poranka po zakończeniu celebracji (*FlavAnt* 17,217; *FlavBJ* 2,12; por. Mk 14,1-3). W praktyce oznaczało to, że spędzano cały tydzień podczas Paschy i osiem dni w ramach Święta Szałasów (*Zev.* 11,7 i 97a; *Tosefta Hag.* 1,5). Podstawową aktywnością pielgrzymów było studium Tory i udział w świątecznych ucztach. Podstawą posiłków było mięso pochodzące z ofiar i żywność ofiarowywana w ramach tzw. drugiej dziesięciny (*FlavAnt* 4,205). Podczas świąt Jerozolimę uważano za własność wszystkich uczestników celebracji i dlatego właściciele domów obowiązywał zakaz nakładania opłat za udzielenie gościny. Ich wynagrodzeniem były skóry ofiarowywanych zwierząt (*Tosefta Ma'as Sz.* 1,12 i 13). Według Talmudu gościnność w duchowej stolicy Żydów była po-

¹¹ Ci z dalszych okolic zabierali owoce suszone.

¹² Zob. szerszy komentarz na ten temat u A. OPPENHEIMER, *Nehardea und Nisibis bei Josphus (Ant 18)*, w: *Between Rome and Babylon. Studies in Jewish Leadership and Society*, ed. N. Oppenheimer, TSAJ 108, Tübingen 2005, s. 356-373.

wszechna i nikt nie pozostawał bez dachu nad głową czy paschalnego posiłku.

Nowy Testament zawiera tylko kilka śladów pielgrzymek do świątyni w okresie jej działania za Heroda. Trzeba przede wszystkim wymienić scenę z Łk 2,41-50, z której wynika, że rodzice Jezusa wraz z wieloma innymi mieszkańcami Galilei brali licznie udział w dorocznych celebracjach. Ten sam ewangelista wylicza zgromadzone w Świętym Mieście grupy etniczne z okazji Święta Pięćdziesiątnicy (Dz 2,9-11). Autor czwartej ewangelii wspomina o wielu mieszkańcach Judei przybywających do Jerozolimy na Święto Paschy, w celu oczyszczenia (J 11,55).

Osobną kwestią są żydowskie święta pielgrzymkowe obecne w działalności misyjnej Apostoła Pawła. Jin K. Hwang¹³ zanalizował szczegółowo wzmianki i aluzje dotyczące Paschy i Pięćdziesiątnicy obecne w 1Kor 5,7-8 i 16,8, wyrażając przekonanie, że ich charakter odegrał fundamentalną rolę w budowie biblijnej argumentacji Apostoła. Zdaniem koreańskiego egzegety miały one jednak znaczenie nie tylko ze względu na literacko-teologiczny kształt Pierwszego Listu do Koryntian, ale wpłynął również na posługę Pawła w Kościołach w Koryncie, Efezie, Galacji i Macedonii, w których przeprowadził on zbiórkę na rzecz wspólnoty jerozolimskiej i przekazał ją przez reprezentantów tych Kościołów. Mimo braku bezpośrednich dowodów J.K. Hwang jest przekonany, że Paweł zadbał o to, by składka wpłynęła w czasie żydowskiej celebracji Pięćdziesiątnicy (por. 1Kor 16,8).

3. PIELGRZYMOWANIE DO ŚWIĄTYNI, KTÓREJ NIE MA

Zwyczaj pielgrzymowania do Świątyni nie zakończył się z momentem jej zniszczenia (*Ned.* 23a). Charakter uroczystości zmienił się jednak zasadniczo. Spontaniczną radość i wspaniałe celebracje zastąpił smutek towarzyszący widokowi zrujnowanej Świątyni, wzmacniany często gestem rozdarcia szat. Okazujący żal pielgrzymi modlili się słowami wyjętymi z proroctwa Trito-Izajasza: „Świątynia nasza, święta i wspaniała, w której Cię chwalili nasi przodkowie,

¹³ *Jewish pilgrim festivals and calendar in Paul's ministry with the Gentile churches*, TynB 64 (2013) 1, s. 89-107.

stała się pastwą pożaru, i wszystko, cośmy kochali, zmieniło się w zgłiszcza.” (Iz 64,10). Niektórzy podejmowali nawet ścisły post w dniu dotarcia do Świętego Miasta (*Ševu*. 20a). Porównując minione celebracje ze stanem po 70 r., cytowano modlitwę psalmisty: „Gdy wspominam o tym, rozrzewnia się dusza moja we mnie, ponieważ wstępowałem do przedziwnego namiotu, do domu Bożego, wśród głosów radości i dziękczynienia w świątecznym orszaku” (Ps 42,5). Tekst psalmu miał uświadomić przybywającym wyznawcom, że dawne podróże do Świątyni miały zupełnie inny charakter.

Anonimowy mieszkaniec Bordeaux,¹⁴ podczas swojej pielgrzymki do Ziemi Świętej w IV w., wspominał o Żydach licznie przybywających do Jerozolimy, którzy wylewali olej na ruiny Świątyni (*ItBurd* 591). Kilkadziesiąt lat później św. Hieronim pisał o odwiedzających ruiny wyznawcach judaizmu, którzy opłakiwali zniszczenie Świątyni (*Komentarz do Sofoniasza* 1,16). Życzliwy stosunek cesarzowej Ateny Eudokii, żony Teodozjusza II, do pielgrzymek żydowskich miał sprawić, że w V w. zdarzały się nawet stutysięczne grupy, które gromadziły się w mieście. Pojedyncze świadectwa dotyczą podobnych praktyk na znacznie mniejszą skalę w czasach panowania arabskiego i tureckiego. W czasach konfliktu izraelsko-palestyńskiego (1948-1967) rolę miejsca świętego na pewien czas przejęła synagoga na chrześcijańskim Syjonie, kojarzona z grobem Dawida. Po wojnie sześciodniowej wyburzono część zabudowań palestyńskich i odsłonięto plac przed murem zachodnim, który do dzisiaj pełni funkcję przestrzeni liturgicznych celebracji.

Dla chrześcijan moment zniszczenia Świątyni, był znakiem końca epoki tymczasowych ofiar. Istnieją pewne przesłanki, by sądzić, że część judeochrześcijan gromadząca się w domu matki św. Marka oczekiwała jeszcze odbudowy świątyni. Kiedy jednak w 135 r. nadzieje Żydów zostały pogrzebane ostatecznie, zburzenie Świątyni potraktowano jako znak, że odtąd dzieło zbawcze Chrystusa nieodwołalnie zastępuje kult ofiarniczy z Góry Syjon.¹⁵

¹⁴ *Itinerarium Burdigalense*, powstałe ok. 333 r., uznaje się za najstarsze świadectwo pielgrzymek chrześcijańskich do Ziemi Świętej. Manuskrypt przetrwał w czterech kopiach datowanych od VIII do X w. Tekst łaciński jest dostępny na stronie: <http://www.christusrex.org/www1/ofm/pilgr/bord/10Bord01Lat.html>.

¹⁵ Por. K. MIELCAREK, *Ierousalem, Hierosolyma*, s. 219-220.

~

**THE JERUSALEM TEMPLE AS A PLACE OF PILGRIMAGE
IN THE TIMES OF THE OLD AND NEW TESTAMENT
(summary)**

The paper searches some historical details on pilgrimage customs and celebrations in the Temple of Jerusalem in the times of the Old and New Testament. The study is divided into three natural periods: (1) Salomonic Temple, (2) so called Second Temple times, (3) and post-Temple Judaism. The Jerusalem Temple has been important to Israelites all these years, but customs and celebrations have been evolving. Each of them has got its specifics. At first, one can observe a growing religious esteem of what once was main local sanctuary visited spontaneously from time to time. After the Exile, when the king was no more, the position of the Temple was even higher and certain times of visiting Jerusalem were considered mandatory (*Pesach, Pentecost, Sukkot*). The custom of visiting Jerusalem did not cease after the Temple was destroyed. The celebrations became sober and sorrowful, yet they continued throughout the centuries.

Słowa kluczowe: Jerozolima, pielgrzymka, żydowskie zwyczaje.

Keywords: Jerusalem, pilgrimage, Jewish customs.

Bibliografia:

- CURTIS E.L. – MADSEN A.A., *A critical and exegetical commentary on the books of Chronicles*, ICC, New York 1910.
- BRIGHT J., *Historia Izraela*, tłum. J. Radożycki, Warszawa 1994.
- BRAUN R.L., *1 Chronicles*, WBC 14, Waco 2002.
- MIELCAREK K., *Ierousalem, Hierosolyma. Starotestamentowe i hellenistyczne korzenie Łukasowego obrazu świętego miasta w świetle onomastyki greckiej*, *Studia Biblica Lublinensia* II, Lublin 2008.
- MILEWSKI J., *Les fêtes de pèlerinage dans la tradition juive*, Paris 2010.
- MONTEFIORE S.S., *Jerozolima. Biografia*, Warszawa 2011.
- HWANG J.K., *Jewish pilgrim festivals and calendar in Paul's ministry with the Gentile churches*, *TynB* 64 (2013) 1, s. 89-107.